אביצור אורן

המאמר מוקדש לעילוי נשמתו של הרב עמי ה"ד, אשר נתן לי את הכיוון בכתיבת מאמר זה.

"יכול הרב לומר לעבד עשה עמי ואיני זנך"!!![1]

לברור מוסר העבדות

ראשי פרקים

1. פתיחה – נקודת מבט אחרת
2. עבד עברי
   א. העבדות כהגנה סוציאלית
   ב. לוחמה בפשע ומניעת פשיעה
   ג. העבדות ככלי חינוכי
3. עבד כנעני
   א. מוסד חינוך אוניברסלי – עבד כנעני
   ב. מוסר העבדות, המשתקף מהלכות עבדים לרמב"ם
"לעולם בהם תעבודו" – איך אנו הופכים אדם לעבד?!
"עשה עימי ואיני זנך" – מנין הזכות להתייחס לעבד בצורה הנראית חסרת מוסר?!
4. סיכום

פתיחה

כאשר אנו מדברים על עבדות מתעוררות מיד אסוציאציות של עבודת פרך, התעללות וסבל אנושי. בעולם של ימינו, כמאה וחמישים שנה לאחר ביטול העבדות, היא מצטיירת כמושג שלילי ביותר.

כבר בימי קדם ישנה התיחסות כזו לעבדות מצד כת האיסיים (כת ים המלח) אשר טענו שכל בני האדם נבראו בצלם, ואל לאדם להעביד את אחיו. אך לעומת זאת יש מצוות בתורה המתייחסות למציאות של עבד עברי ועבד כנעני, ואף מצוות לעולם בהם תעבודו שמחייבת את העבדות בעבד כנעני. מה היחס אם כן, בין העבדות המופיעה בתורה לבין העבדות המוכרת לנו? האם יש עבדות מוסרית?

ראשית, כדי להבין את העבדות האידאלית המופיעה בתורה, יש צורך להפרידה מהעבדות המוכרת לנו מן ההיסטוריה. עיוותיה וזוועתה של העבדות בהיסטוריה האנושית, נבעו מחוסר חוק מוסרי מרסן – כך הבנתי מדברי הראי"ה קוק זצ"ל[2]. אנסה

1 גיטין יב ע"א.

2 אגרת פט, עמ' צה, שורה 26.

לבחון את עקרונות מוסר העבדות לאור כתביו, וכן כיצד באים העקרונות לידי ביטוי בפירטי ההלכות (ברמב״ם).

עבד עברי

א. העבדות כהגנה סוציאלית

ראשית ברצוני לעסוק בעבדות, כמערכת יחסים בין עובד למעביד.

כשם שמאז ומתמיד ישנם בעולם עניים ועשירים, כך מאז ומתמיד יש בעולם יחסי עובד ומעביד. בין המלאכות המצויות בעולם ישנן ״מכובדות״ וישנן ״בזויות״ אך כולן הכרחיות לקיומו, ומשום כך תמיד ימצא מי שיעסוק בהן. גם בין בני-האדם ישנם שימאסו בעבודה מסוימת בעוד אחרים ישמחו בה, וזה טבע העולם. כמו שכתב הראי״ה: ״ועלינו להכיר כי השי״ת ברא ג״כ אנשים בעלי רגשות קהות, שלא יחשב להם לסבל יוצא מטבעם ההתעסקות בעבודות הפחותות״ (עין-אי״ה, ברכות טז, אות טז). אך מכיוון שלבני-האדם יש גם תכונות שליליות, עלולים להגרם עיוותים ותקלות. העבדות באה כדי לתקן חלק מן העיוותים הללו.

כאשר בעלי הנכסים שוכרים להם כמקובל פועלים אמידים פחות, הרי שכירים אלה משועבדים ל׳בוס׳ למלאכתם. למציאות זו קורא הרב קוק **״העבדות הטבעית״**[3]. לא אחת קורה, שדוקא בעלי הנכסים והכח הם פחותי המידות והמוסר (אולי בגלל שהכח משחית), ופעמים רבות ישנו ניצול של העובדים ע״י המעבידים.הרב מביא כדוגמה בעל מכרה המעסיק פועלים רבים בכרייה והאינטרס שלו הוא כלכלי, יכול להיות מצב בו יחסוך המעסיק בתחזוקת המכרה או בבטחון העובדים מכיוון שזה עולה כסף, ואם קורה שפועלים נעשים חולים מחמת התנאים הגרועים או שמתמוטט המכרה ונהרגים פועלים הוא תמיד יכול לשכור פועלים אחרים. כיום המצב טוב יותר אך עדיין לא מושלם, דוגמא אקטואלית יותר הם עובדי הכורים האטומיים ופועלים במפעלי כימיקלים החשופים לא אחת למחלות סרטן וכד׳ בגלל ש׳מישהו׳ חסך כסף במערכות הבטיחות. (במקומות רבים מקובל לומר כי השכיר חפשי לדאוג לעצמו, וכיון שאף-אחד לא מכריח אותו לעבוד דווקא בעבודה זו, אין חובתו של ה׳בוס׳ לדאוג לרווחת העובד. כיום רווחת העובד היא שיקול כלכלי נפוץ - **״עובד מרוצה=עובד טוב״**, אך עדיין לא כלל מחייב.)

כדי למנוע ניצול כזה מגדירה התורה מעמד סוציאלי שבו הפועלים הם מקנת כספו של האדון (=עבדים). כיוון שכך, פגיעה בהם או בבריאותם תהיה נזק כלכלי ישיר למעביד ולכן יש לו אינטרס להשקיע כסף לרווחת **עובדיו**. בנוסף לכך ישנה מערכת חוקים המרסנים את העבדות ומגינים על העבד. הרב קוק מכנה זאת ״עבדות חוקית״.

אפשר לצייר מקרה לדוגמא: אדם עובד אצל רבו, קרוב לוודאי שהוא מבצע את אותה עבודה שבה היה עוסק בתור בן חורין[4]. יש לו עבודה קבועה, מסודרת ומכובדת. הוא חפשי מדאגות בכל הנוגע לפרנסת משפחתו כי רבו דואג להם. אין לו דאגות של שכר-דירה או משכנתא, מיסים ותשלומים כי משפחתו גרה בחסות רבו. בבנק יש סכום גדול

3 איגרות הראי״ה, איגרת פט, עמ׳ צה.

4 רמב״ם, הלכות עבדים א׳, ז.

לצרכי מותרות או הקמת עסק עצמאי ע"י אשתו ובניו, אותו קיבל מראש תמורת שנות עבודתו. לא פלא שהתורה מתייחסת למצב אפשרי בו העבד יסרב לצאת לחופשי בסוף תקופת עבדותו!

אכן, יש כאן שלילת חירות – הוא לא אדון לעצמו, ותלוי בחסדי רבו ובחוקי התורה המגינים עליו – אך זה מעמד המגיע לו ע"פ דין. הוא הגיע לידי כך משום שגנב, או שהוא בחר במעמד זה מרצונו, מתוך שיקול שכך ירווח לו יותר מאשר אם ינסה להסתדר בעצמו.

ב. לוחמה בפשע ומניעת פשיעה

תחום נוסף שבו נוגעת העבדות הוא המאבק בגזל. הפשע עתיק כימי העולם. מימי קדם נהוג לאסור את הגנבים בבתי סוהר. טיפול זה מהווה עונש מרתיע, וכן מוציא את הגנבים ואת נזקם מן החברה. אין זה סוד, שבתי כלא אינם פתרון מושלם, הם מהווים בתי ספר לפשע. כך עלול לקרות, שאדם שהחל את דרכו כנער עני שגנב למחייתו מחוסר ברירה, נכנס לכלא. שם, במקום לחזור למוטב הוא עובר "השתלמות בפשע", וכאשר הוא משתחרר, לא רק שאינו משתלב בחברה, הוא נעשה פושע מרצון, מקצועי ומשוכלל יותר. כמו כן, יש להביא בחשבון את הסבל הכרוך בכליאה, שלעיתים אמנם מהווה עונש הולם, אך במקרים כגון זה, יתכן שזהו סבל מוגזם.

לתורה יש פתרון שונה. בתורה לא מוזכר בית כלא כלל, בכל חוקי הנהגת העם. המקום היחיד בתורה שמוזכר בית סוהר, הוא אצל פרעה במצרים. שיטת ענישה זו חדרה לישראל בתקופות מאוחרות יותר ומוזכרת בנביאים: "ויקצפו השרים על ירמיהו והיכו אותו ונתנו אותו בית האסור, בית יהונתן הסופר, כי אותו עשו בית כלא" (ירמיהו ל"ז, טו). אך גם כאן הכלא לא מהווה עונש לפשעים חברתיים.

אם כן, מה עשו בגנבים בעם ישראל?

אדם גונב כי הוא צריך כסף, ולכן העונש הוא להשיב את מה שגנב ולשלם קנס תשלומי כפל. אם כן, הפשע לא משתלם, והנגזל מפוצה על הנזק. לעיתים לאדם אין כסף כלל הוא גונב למחיתו ואין לו כסף להחזיר. במקרה זה (ובמקרה זה בלבד![5]) בית דין מוכרים אותו לעבד – **"ונמכר בגניבתו"**.

לכאורה זה נורא! לא סתם שלילת חירות, אלא מאסר עם עבודת פרך!

אך במבט מעמיק זה פתרון טוב מאוד. מדובר באדם חסר אמצעים אשר מחמת מצבו החל להידרדר מוסרית עד שהגיע לגניבה[6]. מכירתו לעבד, אם כן, בנוסף להיותה עונש מרתיע – שלילת חירות, מספקת לו פתרון כלכלי. אדונו חייב לדאוג לו למזונותיו, כסותו ולקורת גג, ואם הוא נשוי, אדונו חייב לפרנס אף את אשתו וילדיו – אע"פ שהם נשארים בני חורין[7]. זה יתרון נוסף על שיטת הכלא, בה האישה נותרת לבד ועליה לפרנס את המשפחה בעצמה. הצדק נעשה גם מצד הנגזל בכך שבית הדין מפצים אותו מכסף

5 שם, א.

6 בגמרא מופיע תאור שקיעתו הכלכלית של אדם, עד שמוכר עצמו להיות עבד לע"ז (קידושין כ ע"א).

7 רמב"ם, הלכות עבדים ג', א.

המכירה. אפשר אולי להגדיר את העבדות העברית כ"עבודות שירות עם קצין מבחן צמוד".

באשר לתנאי העבדות, ידוע מאמר חז"ל "כל הקונה עבד כקונה אדון לעצמו"[8]. בניגוד לחוקות אחרות מאותה תקופה התורה הגנה מאוד על כבודו ורווחתו של עבד בכלל, ועבד עברי בפרט. הוא אינו נמכר בשוק כדרך שהעולם מוכרים עבדים אלא נמכר בצנעה ודרך כבוד, כלומר בסיכום פרטי בין בית הדין לבין היהודי הקונה את העבד[9]. אסור להעסיק עבד עברי בעבודות שמיוחדות לעבד, אלא רק בעבודות "מהוגנות" יותר, כאלו שגם בני חורין עוסקים בהן[10]. אסור להעבידו בפרך, כלומר, עבודה שלא לצורך שכל ענינה הוא שהעבד לא יבטל ממלאכה[11]. כמו כן יש חובה על האדון להשוות את העבד אליו במאכל ובמשתה, שלא יאכל פחות טוב או ישתה או יישן פחות טוב מאדונו[12]. וכן ישנן עוד הלכות, שהתמונה הכללית המצטיירת מהן היא של יחס לא רע עבור אדם שקודם לכן נאלץ לגנוב למחיתו.

לא פלא אפוא, שישנו סוג נוסף של עבדות, מוכר עצמו לעבד!

התורה התירה לאדם המעונין בכך למכור את עצמו לעבד, כדי שיוכל להתקיים תחת חסותו של אדון מפרנס. ברם, דין זה מוגבל לאדם שהעני כ"כ עד שנאלץ למכור את כל מה שיש לו, שלא נשאר לו מה לאכול וכל רכושו היא כסותו לעורו[13]. בפני אדם כזה עומדות מעט מאוד ברירות - לפשוט יד לצדקה, לגנוב ובכך להיכנס לעולם הפשע ולקטגוריה שנידונה לעיל, ואפשרות נוספת היא למכור את עצמו לעבד ובכך להרויח: **א.** מזון, בגדים וקורת גג לו ולבני ביתו. **ב.** סכום כסף אותו יקבל תמורת מכירתו שיאפשר למשפחתו לאכול, ולהתאושש מבחינה כלכלית.

ג. העבדות ככלי חינוכי

ישנן אם כן, שתי דרכים בהן יכול אדם להפוך לעבד עברי, אדם שמחמת מצוקה חצה את גבול הפשע ונמכר בגניבתו או אדם הנמצא במצוקה ובוחר למכור עצמו לפני שידרדר לפשע. בכל מקרה, המצב ההתחלתי הוא מצב מצוקה, מצב שהדרך ממנו אל הידרדרות המוסר האישי והתגלגלות לפשע, עשויה להיות קצרה ביותר. העבדות באה לתקן ולהגן מפני הידרדרות חינוכית כזו.

כאשר האדם נמצא בביתו של אדם אחר ותחת חסותו, מן הסתם הוא גם מושפע ממנו. זו אחת המטרות העיקריות של העבדות כפי הנראה מכתבי הראי"ה:

> לשמור על העבדים מרעה גדולה, ולזכותם בטובה רבה ע"י חינוך מתוקן והגנה כוללת מרעי בנ"א... תחת שבהיותם בני חורין הם הפושעים הגדולים שדנין אותם באיסורים

8 שם א', ט.
9 שם, ה.
10 שם, ט.
11 שם, ו.
12 שם, ט.
13 שם, א.

"יכול הרב לומר לעבד עשה עמי ואיני זנך"!!!

קשים ולפעמים ביסורים או במיתה, אז בהיותם עבדים, אימת הרב הישר ותכונתו הטובה היתה מונעתם מכל זה[14].

יש לשער שכאשר ב"ד היו מוכרים גנב לעבדות, הם היו מוכרים אותו לאדם הגון. כך שבמשך שש שנות העבדות, שנים של חיים כבן בית אצל רבו, העבד סופג מוסר מרבו ומתחנך אצלו ולכשישתחרר, קרוב לוודאי שלא יחזור על מעשהו, אלא ישתלב בחברה ויהיה אדם מן השורה.

עבד כנעני

א. מוסד חינוך אוניברסלי - עבד כנעני

הראי"ה קוק מרחיב את תפיסת העבדות כמוסד חינוכי למציאות הכלל אנושית. כלומר, אם "עבדות עברית" משמשת ככלי לחיזוק וחינוך יחידים חלשים בעם ישראל, אזי ע"פ אותם עקרונות תשמש "העבדות הכנענית" ככלי לחינוך וחיזוק, חומרי ותרבותי, ליסודות נחשלים באנושות. עניין זה מופיע במספר מקורות:

..תעודת הכיבוש הנהוגה בכלל האנושיות היא לתכנית הרמת קרן רוח האדם, שהקיבוצים הקטנים עלולים יותר להשפל, וע"י הכיבוש נתאחדו יותר ממלכות גדולות, וחוא צעד להתרכזות האנושיות למשפחה אחת באחרית הימים. אמנם ראוי תמיד, שהקיבוץ שממנו יהי' נובע אור יותר גדול וטוב להשלמת הכלל יהי' נכבד, והמתגבר יהיה היותר הולך לדרך האורה, וזה יסוד העבדות בטבע, עד שיש לכיבוש ישראל מיד הכנענים היסוד היותר חזק בשאיפת ההתקדמות האנושית...[15]

האנשים הראויים להיות עבדים המה ע"פ תקונו של עולם אנשים כאלה, שהרחבת חופשתם תביא רעה להם ולעולם, בהיותם בטבעם נוטים לחיים שפלים, שרק ע"י כח מעיק מבחוץ יתישרו ויתרוממו... כמו שמעלות הנפש... יבואו בחק ירושה, כן תכונות שפלות ג"כ... ע"כ התגלות השפלות של חם היא פסולה, שהיוצאים מגזעו יותר הם ראויים להיות עבדים משיהיו מושלים בעצמם[16].

המציאות בעולם היא מציאות של עבדות, כמו שאכן היה לאורך כל ההיסטוריה. אין זו מציאות אידיאלית (כפי שנכתב בהקדמה) אך היא מתחייבת כל עוד לא נשתנו תכונות בני האדם. לפיכך יחס התורה לעבדים כנענים הוא מורכב: מצד אחד יש איסור לשחרר עבדים - "והא אמר ר' יהודה כל המשחרר עבדו עובר בעשה שנאמר לעולם בהם תעבודו[17]" (ברכות מז ע"ב). אך מצד שני ישנן "הזדמנויות הלכתיות" רבות, בהן משחררים עבד כנעני. לדוגמא: לצורך מצווה ואפילו דרבנן[18], כשהניח לו תפילין בראשו[19], ועוד. מסתבר שלא קשה לשחרר עבד (בהיתר), צריך רק לבחור מצווה ולקיים בו, ולא זו

14 עין-אי"ה, ברכות מז, אות כג, עמודה 2.

15 איגרות הראי"ה א', איגרת פט, עמ' צו משורה 25.

16 שם, וכן במקורות נוספים.

17 ויקרא כ"ה, מו.

18 רמב"ם, הלכות עבדים ט', ו.

19 שם, יז.

בלבד שנעשה בן חורין, הוא אף נחשב גר צדק לכל דבר. מצב נוסף בו העבד יוצא לחפשי נוצר, כאשר אדונו פוגע במעמדו כאדם החי בקרב ישראל ומחויב חלקית במצוות (כאישה). כגון: מוכר עבדו לגויים[20], מוכר עבדו לחו״ל[21]

דין זה נובע לדעתי מהגדרת מצבו של העבד הכנעני כמצב ביניים בין גוי לגר. טבילתו של עבד לשם עבדות היא כניסתו לקרב ישראל אך כל זמן שאינו בן חורין - אינו גר. את שתי המגמות הללו, קרוב והסתיגות, ניתן לראות, לענ״ד, גם בכתבי הראי״ה. מצד אחד יש התיחסות לעבדים בכלל ולזרע כנען בפרט כיסוד מוסרי שלילי, וממילא גם מזיק: ״ההכשר לעבדות הוא ההכנה למידות שפילות ותאוות גסות... וניכר כח זה בכנען״ (איגרות הראי״ה א׳, עמ׳ ק״ב). מצד שני יש התיחסות למוסד העבדות בעם ישראל כאמצעי לקירוב אומות העולם בכלל ועבדים בפרט, ותיקון המוסר הכללי בעולם בשאיפה ל״כי מלאה הארץ דעה את ה׳״ (ישעיהו י״א, ט) לעתיד לבא, מצב שבו תתבטל גם העבדות, לפחות במובנה המקובל.

> ... ואז יהי׳ יחש העבדות יחש אחר לגמרי. כי הנכשלים במעמדם המוסרי והשכלי, מטוב לב יחפצו להתפאר בכבוד, להיות עבדי השלמים הצדיקים והנדיבים חכמי קודש[22].

ייתכן שניתן להסביר את הסתירה כך: אמנם יש עניין להחזיק בעבדים כל זמן שהעולם לא הגיע לרמת המוסר היעודה, אך בני אדם שונים זה מזה וגם בעבדים נמצא כשרים יותר וכשרים פחות, למשל טבי, עבדו של רבן גמליאל, שעליו נאמר ״אין טבי עבדי כשאר העבדים, כשר היה״ (ברכות טז ע״ב). העבדים הכנעניים היו מעורים בחיים היהודיים כבני בית המחויבים במצוות כנשים, ועל כן יכול היה להיווצר מצב שבו אדם נמצא במעמד של עבד כנעני מבחינה חוקית, למרות שבאופן יוצא דופן מבחינה אישית היה ראוי להיות גר צדק ובן חורין. ״ואמר להן רבן גמליאל לזקנים: ראיתם טבי עבדי שהוא תלמיד חכם...״ (סוכה כ ע״ב), ואכן רבן גמליאל היה משתוקק לשחרר את טבי, וכשיום אחד סימא בטעות את עינו של טבי, שהיא אחת מכ״ד ראשי איברים שעבד כנעני משתחרר בגין נזק בהם, שמח על כך שיכול להוציאו לחרות, אך בסופו של דבר לא אפשרו לו רבנן לשחרר את טבי כיוון שלא היו עדים למעשה[23]. כמו כן, מסופר על ר׳ אלעזר בן פרטא, שכאשר אסרו אותו הרומאים האשימו אותו בחמישה דברים, שאחד מהם היה: ״מאי טעמא שבקת עבדך לחירות?״[24] (ע״ז יז ע״ב). ניתן למצוא סימוכין לכך גם בתחום המחקר המדעי, כמו כתובות באזור הבוספורוס, המעידות על כך שיהודים נהגו לשחרר ״עבדים כשרים״ תוך ״ניצול״ ההלכות המאפשרות לשחרר עבד בהיתר לצורך מצוה[25].

בכל אופן, תופעה זו מן הסתם לא היתה נפוצה, שכן יש מעט מקורות על כך, וכן סביר להניח שרוב העבדים הכנעניים התנהגו כעבדים כנעניים: ״עבדא בהפקירא ניחא ליה״ (גיטין יג ע״א). ומי שמדרגתו מדרגת עבד יש בשחרורו נזק גדול לחברה (מחמת

20 שם ח׳, א.
21 שם, ט.
22 עין-אי״ה, ברכות ט״ז, אות טז.
23 ב״ק עד ע״ב.
24 למה שחררת את עבדך?
25 אנצ׳ אוצר ישראל, ע׳ עבדות.

העבדות הטבעית)[26]. נראה כי גם האיסור ללמד את עבדו תורה, וההלכה שאם למדו תורה זו אינה נחשבת מצווה שע"כ משתחרר עליה[27], נובעים מענין זה. מדרגתו המוסרית של האדם, היא אבן הבוחן ולא השכלתו, כמו שכתב הראי"ה: "כבר ביארתי שההלעטה יותר ממידה הראויה לפי מצב הנפש, אע"פ שתחכים את האדם, אבל לא תהפך את יסוד תכונתו, ואז ישמש גם כח החכמה לתכונה של העבדות, ויהיו 'עבדים רוכבים על סוסים ושרים הולכים כעבדים על הארץ' (קהלת י', ז) שהוא עניין רע" (איגרות הראי"ה, איגרת פט עמ' ק"ג).

ב. מוסר העבדות המשתקף מהלכות עבדים לרמב"ם

נחזור לעסוק בצורה ספציפית במציאות שבה היו עבדים כנעניים בעם ישראל.

לאחר שבררנו מעט את יסודות המוסר בעבדות, ברצוני למקד מבט ולנסות לבחון את המוסר כפי שהוא בא לידי ביטוי בהלכות עבדים כנעניים, בחרתי כמה מהן. (לעבד עברי מתייחסת ההלכה כאל כל אדם מישראל שאסור לפגוע בו או בזכויותיו, רק זמנו ומעשה ידיו קנוי לרבו[28].)

1) "לעולם בהם תעבודו" – איך אנו הופכים אדם לעבד?

לענ"ד נראה שאין כוונת התורה שאנו נתפוס אנשים בני-חורין ונשעבד אותם, אלא אותם שכבר נמצאים במצב של עבדות מחמת מנהג העולם, ניתנה בידינו רשות לקנות מהם עבדים (וכן ראיתי ברש"ר הירש[29] שכותב כי העבדות בעם ישראל היתה קיימת רק בגלל שהיתה עבדות בעולם), ולכן כתבה התורה "מאת הגויים אשר סביבותיכם מהם **תקנו** עבד ואמה" (ויקרא כ"ה, מד) – מהם תקנו ולא מהם תקחו או מהם תשעבדו. וכן נראה מהרמב"ם שפותח את הלכות עבד כנעני בלשון "עבד כנעני **נקנה** בחמישה דברים" (הלכות עבדים ה', א), כלומר, דיני עבדות עוסקים בעבד שהוא עבד כנעני מצד מוצאו (כך נולד) אשר **נקנה** מאדון אחר והיה עבד מתחילה[30]. וכן כל ההלכות בהמשך הלכות עבדים עוסקות בעבד כנעני ש**נקנה**, למעט האמור בפ"ט, ה"ב: "מלך **גוי שעשה מלחמה והביא שביה ומכרה**, וכן אם הרשה לכל מי שירצה שילך ויגנוב (נפש) מאומה שהיא עושה עימו מלחמה שיביא וימכור לעצמו. **וכן אם היו דיניו** שכל מי שלא יתן המס ימכר. או מי שעשה כך וכך או לא יעשה ימכר, **הרי דיניו דין** ועבד הנלקח בדינין אלו **הרי הוא כעבד כנעני לכל דבר**".

26 איגרות הראי"ה, איגרת פט עמ' צ"ו.

27 רמב"ם, הלכות עבדים ח', יח.

28 שם א', ו-ז.

29 שמות י"ב, מד.

30 וכן ראיתי בספר החינוך (סימן שמז): "ועבד כנעני נקרא אחד מכל האומות שקנהו ישראל לעבדות...", והמנחת חינוך דן בזה לעניין מי יכול למכור גוי ליהודי, האם לאבי הגוי יש רשות קניין עליו למכרו ועד איזה גיל.

הלכה זו, המפרטת את כל האפשרויות לשיעבוד אדם שנולד בן חורין, הרי היא מכח דינא דמלכותא דינא, ודווקא במלך גוי. כיוון **שאדם מישראל אינו משעבד בני חורין.** אך כאשר מלך גוי משעבד בני חורין, העולם חדל להתייחס אליהם כבני חורין והגדרתם כרגע היא "עבדים", ועל כן יכול ישראל לקנותם כעבד כנעני לכל דבר. מבחינתו של הישראל באמת אין הבדל, בכל המקרים הוא **קונה עבד**[31].

2) "עשה עימי ואיני זנך" – מנין הזכות להתייחס לעבד בצורה הנראית חסרת מוסר?

א) "יכול הרב לומר לעבדו כנעני עשה עימי ואיני זנך אלא ילך... ויתפרנס מן הצדקה שישראל מצווים להחיות העבדים שביניהם" (הלכות עבדים ט', ז). כלומר, יכול להיות מצב בו העבד עובד לרבו מבוקר עד ערב ורבו אינו חייב להאכילו, העבד בזמנו הפנוי (אם יש לו) יצטרך לחזר על הפתחים. זה קשה, כי הרי אפילו לבהמתו חייב אדם לתת אוכל, **הייתכן שהעבד פחות מהבהמה?!**

ב) "מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך" (שם, ח). עבודת פרך היא עבודה שאינה לצורך, שכל מטרתה היא שהעבד יעבוד, שלא יתבטל[32]. מה הטעם להתיר דבר כזה?

31 ומה שכתב הרמב"ם (בהלכות מלכים ו', ד) שבשעת המלחמה, אם לא השלימו או לא קבלו שבע מצוות, "...ובוזזים כל ממונם וטפם..." אינו קשה – הלכות עבדים עוסקות בדיני העבד וקנייתו מצד היהודי הפרטי, המצווה להתנהג ברחמנות. לעומת זאת, הלכות מלכים ומלחמותיהם, עוסקות בדיני ציבור וממילא במישור אחר. ראשית, מעצם טיבו של המלך שהוא מתקן דינים ע"פ הצורך – דינא דמלכותא דינא, כמו שכתבתי לעיל בשם הרמב"ם לגבי חלות שעבוד שתיקן מלך גוי, וק"ו מלך ישראל שיכול לשעבד אף ישראל (מהלכות עבדים א', ח – לפי חלק מנושאי הכלים) שנית, במלחמה יש דינים מיוחדים השייכים למצוות "וקראת אליה לשלום". ואפרט כמה מהם:
א) "אם השלימו וקבלו שבע מצוות שנצטוו בני נח – אין הורגין מהן נשמה והרי הם למס ועבדוך... שיהיו נבזים ושפלים למטה ולא ירימו ראש בישראל, אלה יהיו כבושים תחת ידם..." (הלכות מלכים ו', א).
ב) "ואם לא השלימו או שהשלימו ולא קבלו שבע מצוות, עושין עמהם מלחמה והורגין כל הזכרים הגדולים, ובוזזים כל ממונם וטפם..." (שם, ד).
נראה לי, שחלק מטעם המצווה הוא כדי שלא ייווצר מצב שבו ישראל יושבים יחד עם אוכלוסייה גויית מגובשת ומושפעים מתרבות הגויים. ולכן, שלום עם אוכלוסייה היושבת בתוך שטח שנכבש ע"י ישראל, יתקיים רק אם יקבלו שבע מצוות כדין גר תושב ובכך יוותרו על תרבותם ויתבטלו מבחינה תרבותית במרחב החיים היהודי. על כן, כאשר הם אינם מסכימים לתנאי השלום הללו עושים עימם מלחמה ומשמידים את הלוחמים. את הקטנים אסור להרוג אך לוקחים אותם לעבדים כנעניים וע"י כך מטמיעים אותם בכח, ומנטרלים את סכנת התרבות הזרה. גם לענין קניית עבד נאמר: "...מאת הגויים אשר סביבותיכם..." (ויקרא כ"ה, מד) ועוד בדומה. כאשר עבד נמצא בביתו של יהודי, חייב במצוות כאישה, ונתון למרות (חינוך) של רבו, הוא יושפע ולא ישפיע. אולם ציבור גויי מגובש בתרבותו, החי כציבור, ישפיע לבטח. ודוגמאות לכך מצויות בכל ספר שופטים.

32 שם א', ו.

ג) "מה בין עבדו לאחרים, שעבדו - יש לו רשות להכותו" (הלכות רוצח ב', יב). איך יכול להכותו והרי אף לבהמה יש דין צער בעלי חיים?

העבד עובד אצל רבו ורבו אמור לדאוג לו ולפרנסו, אך יש לו תפקיד נוסף, חינוך העבד. העבד מצדו יכול להיות עצלן או מושחת שאינו עובד ולא שומע לרבו וכד', במקרה כזה, סנקציות חינוכיות עשויות להיות לגיטימיות. באומות העולם היה נהוג לטפל במקרים כאלה ביד קשה. למשל, בחוקי חמורבי מופיע דין כי "עבד האומר לאדונו 'לא אדוני אתה' (מתמרד), תכרת אזנו[33]." גם להלכה היה כנראה ברור, כי במקרים מסוימים יש צורך ב"שוט חינוכי" ולכן קיימת האופציה להעביד בפרך עבד עצלן כדי להרגילו למשמעת ("שלא יבטל"[34]), או להותיר את העבד לדאוג לעצמו לאוכל - "עשה עימי ואיני זנך", כאשר הוא עצלן עד כדי "עבדא דנהום כרסיה לא שויא למרי...למאי מיתבעי[35]?" (גיטין יב ע"א).

אף להכות את עבדו התירו, ונראה לי שגם בזה הטעם חינוכי, אולי בדומה לדין חוסך שבטו שונא בנו[36]. הפטור מעונש על הכאת עבדו, הוא בתנאי שזו מכה שסופה לחזור[37], כלומר שסופה להתרפא ואינה מסבה נזק גופני קבוע[38]. במקרה שהאדון הזיק את עבדו בכל זאת, גזרה עליו התורה להוציאו לחירות, מדין קנס, כדי שיזהר יותר מפגיעה בעבדיו[39].

אופציות ענישה אלו קיימות, אך אינן אמורות לבא לידי ביטוי לעיתים קרובות. המעביד יודע שאם הוא מגזים בסנקציות אלו הרי הוא מסתכן בבריחת העבד או במותו, מה שיגרום לו הפסד ממון. לדעתי הרמב"ם מבטא את הגישה הזו בסיכום הלכות עבדים (פרק ט', הלכה ח): "מותר לעבוד בעבד כנעני בפרך. ואע"פ שהדין כך, מידת חסידות

33 אנצי' עברית ע', עבדות.

34 הלכות עבדים א', ו.

35 עבד שאינו מכסה את הכסף שרבו מוציא להאכילו, למה נצרך?

36 רש"ר הירש לומד מלשון הפסוק "בשבטו" (שמות כ"א, כ) שהכאה מותרת היא דווקא הכאה באמצעים המקובלים כנורמה חינוכית.

37 הלכות עבדים ה', ד.

38 בדין זה – "יציאת עבד בראשי אברים", ישנו חלק נוסף. צריך שהנזק לעבד יהיה גלוי לעין. בגמרא (קידושין כה ע"א) נחלקו לעניין הלשון והסירוס אם הם נחשבין גלויין ויוצא, כרבי ובן עזאי, או שאינו יוצא כרבנן. הרמב"ם (הלכות עבדים ה', ד) והשו"ע (יו"ד רס"ז כז-כח) פסקו כרבנן כי זו דעת הרוב, וקשה – איך יתכן שאדון חתך לשון עבדו ואין פוצה פה? ועל כן חלקו עליהם רבים ובתוכם: ריי"ף, רא"ש, ופיתחי תשובה. ועדיין קשה סברת הרמב"ם והשו"ע – עיקר קנס (מטבעו) לגרום לאדם להקדיש תשומת-לב למעשיו, שלא יפשע בטעות. (אם ידוע שהוא רשע בכוונה ומנצל את דיני ההקלה בקנס כגון הנידון דידן וכגון מודה בקנס פטור, יש לב"ד כח לחדש לו עונש. [רמב"ם הלכות סנהדרין כ"ד, ד]) וע"כ נראה לומר בהסבר פסק הרמב"ם, כי הטעם הוא אמנם גם מצד הענשת רבו, אך עיקר הדגש הוא שלא יראה לעין כל שאותו אדון היכה והזיק את עבדו, ויטעו הציבור לחשוב שמום זה נעשה במזיד, ויגרום להשחתת החברה ולהשתרשות נורמות לא מוסריות. ולכן כאשר המום נסתר מעיני הציבור בטל החשש ואין צורך בקנס. הסבר נוסף הוא באופי הקנס כפרוצדורה שכלליה נלמדים בגזרת הכתוב.

39 הלכות עבדים פרק ה'.

ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו... וכן במידותיו של הקב״ה, שציונו להדמות להם, הוא אומר ׳ורחמיו על כל מעשיו׳...״. מדברי הרמב״ם אפשר להבין, כי יחס כזה אמנם מותר מצד הדין, אך אדם הנוהג כך בעבדו (כדרך קבע), לא נהג ברוח התורה. הרמב״ם כאן מזכיר את עניין הצורך להדמות למידותיו של הקב״ה. הזכרת עניין מחשבתי בצמוד להלכה באה לבטא רעיון העומד מאחרי ההלכה. בהלכות דעות כותב הרמב״ם כי ההידמות למידותיו יתי היא מטרה עיקרית בעבודת ה׳[40]. אם כן, אדם שלא נוהג רחמים בעבדו אמנם לא עבר עברה, אך הוא אינו על הדרך הנכונה בעבודת ה׳[41].

סיכום

לסיכום, קימים שני סוגי עבדות: עברית וכנענית. אלה שני סוגים השונים זה מזה בדיניהם, אך בבסיסם הרעיוני יש מן המשותף. העבדות העברית באה לטפל ביחידים מתוך עם ישראל שנפלו מבחינה חומרית ומתוך המצוקה הגיעו לידי שפלות מוסרית. מטרתו של מוסד העבדות העברית לתנכם, להענישם (אם הגיעו לידי גניבה), לשקמם ולהחזירם לחברה היהודית. העבדות הכנענית, לעומת זאת, באה לטפל בציבורים מתוך כלל האנושות, אשר שרויים כעבדים בין האומות, ומצבם החמרי והתרבותי-מוסרי, שפל. שעבודם אצל בני העם היהודי, ע״י קנייתם מן הגויים, משפר את מצבם. תיקון הצד החומרי מתקיים ע״י חוקי עבדות מרוסנים, והצד המוסרי מתוקן בהשפעתו החינוכית של האדון היהודי, ובהשפעת המוסר היהודי - ע״י קיום מצוות כאישה, והחיים בתוך המציאות היהודית. מטרת העבדות הכנענית לרומם את המוסר באומות העולם, ולקרב בזה את העולם להכרה בה׳ יתברך, ובמוסר הא-לוהי. ״אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה׳ ולעבדו שכם אחד״.

ההלכה קובעת כי ״אין... עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג״[42], וכן ראינו שמציאות עבד כנעני תלויה בקיום עבדים אצל אומות העולם. אם כן, אין לנו אפשרות כיום לקיים דינים אלו. איך היה נראה העולם אילו היו דינים אלו נוהגים היום בפועל?

40 הלכות דעות א׳, ה-ז.

41 שמעתי מהרב עמי זצוק״ל הי״ד.

42 רמב״ם, הלכות עבדים א׳, י׳.